

OSMANLI DEVLETİ'NDE CİZYE VE 19. YÜZYILA AİT BİR CİZYE DEFTERİ: CİZRE SANCAĞI'NIN CİZYE DEFTERİ (CİZYE DEFTER NUMARASI:375)

TRIBUTE IN 19th CENTURY OTTOMAN EMPIRE AND A TRIBUTE REGISTRY FROM
19th CENTURY: THE TRIBUTE REGISTRY OF CIZRE'S SANJAK (THE TRIBUTE REGISTRY
NUMBER:375)

İbrahim ÖZCOŞAR

D.Ü. Mardin Sağlık Yüksekokulu

iozcosar@yahoo.com

Dr. Hüseyin Haşimi GÜNEŞ

D.Ü.Mardin Meslek Yüksekokulu

hhgunes@dicle.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin gelirleri arasında önemli bir yer tutan cizye, 19. yüzyılda bazı değişikliklere uğramasına rağmen, 1855 yılına kadar aynı isimle varlığını devam ettirmiştir. Osmanlı arşiv belgeleri arasında cizye defterleri, ait olduğu dönem ve bölge açısından önemli bilgiler sunan kayıtlardır. Cizre Sancağı'na ait 375 numaralı Cizye Defteri, bu açıdan değerlendirildiğinde, ait olduğu dönemle ilgili sosyal ve iktisadi açıdan önemli bilgileri ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cizye, Cizye Defteri, Cizre, Osmanlı Arşivi.

ABSTRACT

Tribute, which is one of the most important incomes of Ottoman Empire, has continued its existence until 1855 with some changes in the 19th Century. Tribute registries are important records in Ottoman archives in terms of reflecting periodical and regional information. When Tribute Registry of 375th Flag is considered in this respect, it includes very important social and economic information of its time.

Keywords: Tribute, Tribute Registry, Cizre, Ottoman archives.

GİRİŞ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliye Nezareti Defterleri, Varidat Muhasebesi Defterleri, Cizye Defterleri Katalogunda (ML.VRD.CMH.) H. 1254-1278/ M.1838-1857 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 1.543 adet defter bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1.543 defterden biri olan Cizre Sancağı'na ait 375 numaralı Cizye Defteri'ni tanıtmak, cizye defterlerinin tarih, özellikle de sosyal ve iktisadî tarih alanında kullanılmak üzere ne tür bilgiler sunduğunu ortaya koymaktır.

Bu çalışmada; defterin sunduğu bilgiler ışığında, defterin ait olduğu dönemde Cizre bölgesinin sosyal ve iktisadî durumu tüm yönleriyle aydınlatılmaya çalışılmayacak; bunun yerine, 19. yüzyılda bir cizye defterinin dönemin aydınlatılmasında nasıl kullanılabileceği

üzerinde durulacaktır. Burada öncelikle, 19. yüzyıla ilgili olarak, Osmanlı Devleti'nde cizye konusunda yapılan düzenlemelerden söz edilecek, daha sonra o dönemdeki gelişmeler dikkate alınarak yapılabilecek değerlendirmeler genel hatlarıyla belirtilecektir.

1-Osmanlı Devleti'nde Cizye Uygulaması ve 19. Yüzyılda Meydana Gelen Değişiklikler

Sözlük anlamı “*kafi gelmek, karşılığını vermek ve ödemek*”¹ olan cizye, terim olarak “*İslamî bir vergi olup, İslam devletlerinde zimmet hukuku çerçevesinde gayrimüslim halktan toplanan vergiyi*”² ifade etmektedir. İslam hukukunda zimmiilere³ tanınan haklara mukabil onlardan istenen en önemli yükümlülük, bazı şartlar dahilinde, yılda kişi başına belirli miktarda “*cizye*” adında bir vergi vermeleridir⁴. İslam hukukuna dayalı diğer vergi uygulamaları gibi, cizye de hem teorik hem de uygulamada uzun bir inkişaf devresinin ardından son şeklini almıştır⁵.

Osmanlı hukuk sistemi, diğer İslam ve Türk devletlerinde olduğu gibi, esas itibariyle İslam hukukundan oluşmaktadır⁶. Kökeni itibariyle İslam hukukuna dayanan cizye, Osmanlı Devleti'nde hem dini özelliğini korumuş hem de devletin gelirleri arasında önemli bir meblağ teşkil etmiştir⁷.

Osmanlı Devleti'nde bir bölgeye veya şahsa cizye tayin edileceği zaman verilen ferman, berat, hüküm, nişan ve benzeri belgelerde meselenin aslının İslam hukukundan geldiği ve İslamiyet'in ilk yıllarında nasıl uygulandığı ve ne miktar vergi alındığı belirtilerek cizyenin meşruluğu gösterilmeye çalışılırdı⁸.

¹ Mehmet ERKAL, “Cizye”, **DİA**, C.8, s. 42.

² Oktay ÖZEL, “*Avarız ve Cizye Defterleri*”, **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, Ankara 2001, s. 35.

³ Zimmî; “Müslüman ahid ve emanına girmiş yahut başka bir ifadeyle İslam hükümetinin usulü dairesinde tabiyetini kabul etmiş olan gayrimüslim yerinde kullanılır bir tabirdir.” M. Zeki PAKALIN, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1993, C. III, s. 663.

⁴ Bilal ERYILMAZ, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 23.

⁵ B. Christof NEDKOFF, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)*”, **Bellekten**, VIII/32 (1944), s. 615.

⁶ M. Akif AYDIN, “*Osmanlıda Hukuk*”, **Osmanlı Devleti Tarihi** (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, C. II, s. 375.

⁷ Mehmet Ali ÜNAL, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1997, s. 152.

⁸ Yavuz ERCAN, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar*”, **Bellekten**, LV/213 (1991), s. 372.

Osmanlı Devleti'nde cizye alınacak gayrimüslimlerde, İslam hukukuna bağlı olarak, bazı şartlar aranırdı. Buna göre; baliğ olmuş, vücut ve akılca sağlam, ayrı işgücü sahibi en az 300 akçelik menkul mala sahip her gayrimüslim erkekten cizye alınırdı⁹. Kadın, çocuk ve malul olanlardan cizye alınmazdı. Ayrıca voynuk, martalos ve eflak gibi özel askeri yükümlülükleri yerine getirenler de yaptıkları iş karşılığı cizyeden muaf tutulurlardı¹⁰.

Cizye, “*maktu*” ve “*alerruüs*” (kişi başına) olmak üzere iki çeşitti. Maktu cizye; fetih zamanında sulh yoluyla belirlenen ve genellikle devlete bağlı gayrimüslim devletler için uygulanan cizye idi. Örneğin, Eflak ve Boğdan ile Dubrovnik Cumhuriyetinin cizyesi maktu cizyedir. Bunlardan cizye, fetih zamanında ne miktarda kararlaştırılmışsa, öylece alınmaktaydı. Alerruüs cizye ise; mükelleflerin mali durumu dikkate alınarak şahıs üzerine tarh olunan vergi idi¹¹.

Osmanlı Devleti'nde toplanan cizyenin miktarı İslam hukukuna uyarlanmaya çalışılmıştır. Ancak paranın birimi ve değerinin değişmesi nedeniyle, benzerlik sadece katsayı ve sınıflarda kalmıştır¹². Cizye miktarı, devletin maddi durumu ve para değerindeki değişmeler sebebiyle sabit tutulamamış ve zamanla artmıştır¹³.

Osmanlı Devleti'nde cizye konusunda Hanefi mezhebi fihına dayalı sistem kabul ve tatbik olunmuştur¹⁴. Buna göre gayrimüslimler gelir durumlarına göre; *edna*, *evsat*, *a'la* sınıflarına ayrılmış ve cizyenin ilk vazedildiği dönemdeki 1, 2, 4 dinar muadili olarak¹⁵; 12, 24 ve 48 akçe olarak tahsil edilmiştir¹⁶. *Esnaf-ı selase*¹⁷ olarak tabir edilen bu tasnif Tanzimat sonrasındaki uygulamalara kadar yürürlükte olmasına rağmen, bu tasnife göre belirlenen miktar zamana ve yere göre değişmiştir¹⁸.

Osmanlı Devleti'nde cizye, dini bir vergi sayıldığından, toplanması ve harcanması için özel bir ilgi gösterilir ve cizye toplayacak memur özenle seçilirdi. Rüşvet, iltimas ve başka

⁹ Neşet ÇAĞATAY, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayâdan Alınan Vergi ve Rüsûmlar” **DTCFD**, V/5, s. 495.

¹⁰ Halil İNALCIK, “Cizye”, **DİA**, C.8, s. 45.

¹¹ ERYILMAZ, **age**, s. 51.

¹² ERCAN, **agm**, s. 373.

¹³ ERYILMAZ, **age**, s. 52.

¹⁴ NEDKOFF, **agm**, s. 621.

¹⁵ C.H. BERKER, “Cizye”, **İA**, C.III. s. 200.

¹⁶ ÇAĞATAY, **agm**, s.495.

¹⁷ **Mardin Şer'iyeh Sicilli 253**, Evahir-i Zilkade 1255 tarihli belge, s. 128-129.

¹⁸ ERCAN, **agm**, s. 373.

yollardan yeteneksiz kimselerin atanması önlenir, bu iş için “emin” ve “mutemed” kimseler seçilirdi. Bu memurlar çoğu zaman, özel olarak cizye toplamakla görevli olan mültezimler idi ki, bunlara “cizyedar” denirdi.

19. yüzyılda dünyada meydana gelen değişiklikler ve Osmanlının içinde bulunduğu durum, hemen her alanda olduğu gibi, cizye uygulamasına yönelik değişiklikleri de beraberinde getirmiştir.

19. yüzyılda cizye uygulamalarında meydana gelen değişiklikler ve nihayet bu yüzyılın ikinci yarısında cizyenin tamamen kaldırılması (veya *bedel-i askeriye*’ye dönüşmesi) genel olarak iki sebebe dayandırılabilir: Birincisi; aynı devletin tebaası arasında din ayrımına dayanan farklı mali yükümlülükler bulunmasının 1789 Fransız İhtilali sonrasında yayılan fikirlere aykırı olmasıdır¹⁹. İkincisi ve daha önemli sebep ise; Avrupalıların Osmanlı ile artan ticaret hacimleri nedeniyle Hıristiyan tebaayla kurdukları ilişkiler²⁰ ve bu ilişkiler sonucu Osmanlı tebaası gayrimüslimler lehine, Osmanlı üzerinde oluşturdukları baskılardır.

19. yüzyılda cizye konusunda ilk değişiklikler II. Mahmut döneminde yapılmıştır. Bu değişikliklerde temel sebep cizyenin toplanmasında suiistimalleri ortadan kaldırmaktır. II. Mahmut 26 Nisan 1834 (16 Zilhicce 1249) tarihinde bir irade ile, esnaf-ı selase miktarlarını yeniden belirlemiştir. Buna göre; a’la 60 , evsat 30 ve edna15 kuruş olarak tespit edilmiştir. Aynı irade ile cizyenin toplanması için de yeni bir sistem kabul edilmiştir. Bu irade ile; cebir, tazyik ve zorla para almak gibi suçları dolayısıyla, bütün vergi memurları ve kolcular görevlerinden uzaklaştırıldılar. Cizye tahsili için kabul edilen yeni usul ise şuydu: Her kazada başında kadı bulunan bir meclis, cizyenin idaresini üzerine aldı. Vergi kağıdı bohçası mıntıka kadısına gönderiliyor, bunun vasıtasıyla da diğer köy ve nahiyelere sevk ediliyordu. Kadı meclisin tasdiğiyle vergi kağıtlarının tevzii için Müslüman mahallelerinin birinde bir yer tespit ederdi. Kadı, mütesellim ve voyvodadan müteşekkil mahalli bir komisyon, Müslümanlardan, orada sakin güvenilir kimselerden tahsildarlar seçerdi. Hıristiyanlar tarafından da bir komisyon seçilirdi. Komisyon kurulan mahallin din adamı, bu komisyona reis ve cemaatin bazı Hıristiyanları da üye olarak komisyona dahildiler. Komisyon haftada birkaç defa toplanırdı. Bunlar vergiye tabi olanları, vakti gelen verginin tediyesi ve mukabilinde cizye kağıdının alınması için çağırılırdı. Cizyenin tarihinde ilk defa, bu verginin toplanmasında Hıristiyan temsilcilerin bulunmasına müsaade edilmişti. Bunlar burada bir rol oynadıklarını, kadının ve

¹⁹ Abdullatif ŞENER, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, Ankara 1990, s. 113.

²⁰ ŞENER, aynı yer.

şehir voyvodasının mühürleriyle mühürlü olan vergi kağıtlarının arkasını imzalamak suretiyle ispat etmiş oluyorlardı²¹. Bu uygulama ile yolsuzluklar ve şikayetler önlenmek istenmişse de, olumlu sonuç alınmadan Tanzimat'ın ilanına kadar uygulama sürdürülmüştür²².

3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat-ı Hayriye, Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Tanzimat Fermanı'nda cizye ile ilgili direkt bir madde olmamasına rağmen; vergilerin düzenli usule göre ayarlanması ve toplanması ile askerlik ödevinin düzenli usule bağlanması maddeleri, cizyenin kaldırılacağı ve yerine gayrimüslimleri de askerlik ile yükümlü olacakları şeklinde bir hava oluşturuyordu.

Ancak Tanzimat'ın hemen ardından Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen fermanlar cizyenin kaldırılmadığını ve yeni bir usul ile toplanmaya devam edeceğini göstermiştir. Bu ferman, Tanzimat Fermanı'ndan sadece iki ay sonra, Ocak 1840'ta yayınlanmıştır. Bu ferman ile "*usul-ı cedide-i hazinenin memalik-i mahrusemde her taraftan icrası*" isteniyordu. Yeni usulün "*bazı mesafe-i baide*" dışında her yerde uygulanması kararlaştırılmıştı. Yeni usule göre; "*esnaf-ı selase itibariyle*" edna, evsat ve a'la sınıflaması devam ediyordu. Cizye mükellef ve miktarlarının kayıtlı olduğu defterler, liva ve kazalara gönderilecek ve cizyeler kocabaşlar ile vekiller tarafından toplanacaktır. Tahsil olunan cizye "*topdan taraf-ı devlete göndermek üzere muhassıllara teslim*" edilecektir. Ferman'da ayrıca "*müsafaret tarikiyle bir mahalden diğer mahale gidip gelen*" lerin kefillerinin olması, göçebe olan gayrimüslimler için ise "*ve göçebe olanlar dahi muvakkat kefil-i rabita olunmadıkça ruhsat tezkeresi ita olunmaması*" emrediliyordu²³.

Fermanın devamında, "*asla gecikdirilmeyerek heman bir an akdem*" yeni usule göre cizyelerin toplanması isteniyordu. Bu ifade, devletin cizye gelirine olan ihtiyacını ortaya koymakla, Tanzimat sonrasında kaldırılmamasının önemli bir sebebini göstermektedir. Cizye hâlâ, Osmanlı hazinesinin önemli gelir kaynakları arasındadır.

Bu usul ile cizye artık, cizyedârlar ve özel cizye memurları vasıtasıyla toplanmayacaktı. Gayrimüslimlerin cizye toplamak amacıyla, cemaatlerine mensup olmayan şahıslar tarafından rahatsız edilmeleri önlenirken, aynı zamanda devlet kendisine ait mali sorumlulukları cemaat

²¹ NEDKOFF, **agm**, s. 627-628.

²² Musa ÇADIRCI, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ve Ekonomik Yapısı**, Ankara 1997, s. 329.

²³ **Mardin Şer'iyeye Sicilli 253**, aynı belge.

önderleriyle paylaşıyordu. Bu durum dini liderlerin cemaat içindeki konumlarını güçlendirmiştir²⁴.

Tanzimat sonrasında, kaldırılışına kadar cizye uygulaması bazı değişiklikler ile devam etmesine rağmen²⁵, cizyenin kaldırılması konusu, gayrimüslimlerin askere alınması konusuna paralel olarak sık sık gündeme gelmiş ve yoğun tartışmalara sebep olmuştur. Cizyenin kaldırılamayışında, Müslümanların gayrimüslimler ile eşitliği kabule henüz hazır olmamalarıyla birlikte; gayrimüslimlerin de cizyenin kaldırılması halinde, yerine gelecek yükümlülükleri kabul etmeyişlerinin önemli etkisi olmuştur.

Tanzimat sonrasında başlayan Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin cizyeden muafiyet karşılığında askere alınması tartışmaları, 1855 yılında önemli bir gelişmeye sahne oldu. Kırım Savaşı dolayısıyla (1853-1856) askere duyulan ihtiyacın had safhaya ulaşması üzerine 14 Mayıs 1855'te yapılan resmi bir açıklama ile cizyenin kaldırıldığı ve bundan böyle gayrimüslimlerin de nüfusları oranında askere alınacakları açıklandı²⁶. Aslında bu açıklamanın temelinde, Tanzimat sonrası devam eden tartışmalar ve askere olan ihtiyaçla birlikte, 1854 Mart'ında Osmanlı Devleti'nin müttefikleri olan İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü garanti etmelerine karşılık gayrimüslim tebaanın şartsız eşitliği ve cizyenin kaldırılması istekleri²⁷ ve Osmanlı'nın bu yönde verdiği vaatler de etkili olmuştur. Ancak bu girişim Hıristiyanların tepkisi üzerine uygulanamayınca başarısız olmuş ve gayrimüslimleri askere alma girişimlerini durdurulmuştur. Bu tecrübenin tesiriyledir ki, Islahat Fermanı'nda gayrimüslimlerin eşitlik gereği Müslümanlar gibi askerlik hizmetiyle mükellef tutulacakları ifade edilmesine rağmen, bunun zannedildiği kadar kolay olmayacağı anlaşılacak şekilde bedelli askerlik uygulaması getirildi. Buna göre; "*bedelli askerlik*" Müslümanlar için sınırlı ve ihtiyari iken Hıristiyan ve Yahudiler için mecburi olacaktı. Yüzyıllardır süre gelen cizye vergisi, 1855 Mayıs'ında ki resmi bildiriyle ortadan kalkmış ve, onun yerine isim olarak farklı, fakat özellikleri itibariyle cizyeye benzeyen "*bedel-i askerlik*" gelmişti²⁸. Cizyenin son bakiyesi olan bedel-i askerlik, 7 Ağustos 1909 tarihli bir kanunla tamamen kaldırıldı ve herkese mecburi askerliği öngören bir sistem kabul edildi²⁹.

²⁴ ŞENER, **age**, s. 114.

²⁵ ŞENER, **age**, s. 115.

²⁶ Ufuk GÜLSOY, "*Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*", **Türkler**, C.14, s. 87

²⁷ Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, "*Osmanlı İktisadî Yapısı*", **Osmanlı Devleti Tarihi** (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), C.II, İstanbul 1999, s. 549.

²⁸ GÜLSOY, **agm**, s. 87.

²⁹ NEDKOFF, **agm**, s. 630.

2-ML.VRD.CMH. 375 NUMARALI DEFTER VE AİT OLDUĞU DÖNEMDE CİZRE SANCAĞINDA GAYRİMÜSLİMLER

Çalışmamıza konu olan defter, Kürdistan Eyaleti'ne bağlı Cizre Sancağı'nın 1264 (1847-1848) senesine ait cizye miktarlarını ihtiva eden defterdir. 41 sayfadan oluşan defterin tahriri 27 Muharrem 1265'de (24 Aralık 1848) tamamlanmış cizye meclisi azaları ve millet vekillerinin mührüyle tasdik edilmiştir. Defterin hemen başında, defterin muhtevası açıklanmaktadır:

“Kürdistan Eyâleti dâhilinde vâki' Cizre Sancağının hâvî olduğu âtî'z-zikr kazâ ve kurâda mütemekkin ehl-i zimmet tâîfesinin işbu altmış dört senesine mahsûben cibâyet ve istihsâl olunan cizye-i şer'iyyelerinin mikdâr ve kemiyetini mübeyyin defterdir.”

Defterin hazırlandığı tarih, bölgede yaşanan 5 yıllık Bedirhan Bey isyanının hemen sonrasındır. Bölgede yaşanan bu olayların bilinmesi, defterin anlaşılması açısından önemlidir.

Tanzimat'ın ilanı ve Tanzimat gereği yapılan yenilikler Osmanlı ülkesinde bazı tepkileri de beraberinde getirmiştir. Tanzimat'ın uygulanmasına en büyük tepkinin meydana geldiği bölge Cizre ve Hakkari'dir.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin hemen ardından bölgede bazı küçük düzenlemelere gidildiği anlaşılıyor³⁰. Bu düzenlemeler sonrasında bölgede hükümete karşı büyük bir isyan çıkmıştır. Bu isyanın liderliğini Bedirhan Bey yapıyordu. Tanzimat'ın uygulanmaya başlaması ile Bedirhan Bey'in yönetiminde olan Cizre ve Midyat'ın kendisine bağlanmasını isteyen Musul Valisi Mehmet Paşa ile arası açıldı. Mehmet Paşa, Cizre ve Midyat'ın Musul'a bağlanmasını isterken, uzun süre bu bölgede mütesellimlik yapan ve yüzyıllar boyu bölgeyi yönetmiş bir aileden gelen Bedirhan Bey ve bölge halkı ise, Diyarbakır'a bağlı kalmayı uygun görmekteydi. Ancak Mehmet Bey'in ağır baskısı sonucu Cizre Kazası 1842'de Musul'a bağlanır. Bu durumu kabullenmeyen Bedirhan Bey, 1847 yılına kadar devam edecek olan isyanı başlatır. Hükümet, Bedirhan Bey'in ikna edilmesini ve bölgede gerekli tedbirlerin alınmasını ister. Bütün çabalara rağmen Bedirhan Bey ile hükümet temsilcileri arasında görüş birliği sağlanamamış, özellikle İngiltere'nin baskısıyla Bedirhan Bey'e karşı zor kullanma yolu seçilmiştir³¹. İngiltere'nin olaya müdahalesinin sebebi, Hakkari ve çevresindeki Nasturîler'dir. Bedirhan Bey'in isyanı sırasında bu bölgedeki Nasturîler de özellikle bölgeye

³⁰ İbrahim YILMAZÇELİK, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, Ankara 1995, s. 182.

³¹ ÇADIRCI, age, s. 194

yerleşmiş Amerikan Misyonerlerinden aldıkları güçle³² vergi vermeyi kabul etmez ve isyan ederler. İsyân kısa sürede bastırılır ve Nasturîler'in ileri gelenleri Musul'a kaçıp, İngiliz Konsolosluğundan yardım isterler³³. Bu olaylar sonucu artan İngiliz baskısıyla, girişilen güçlü hareket sonrasında Bedirhan Bey ve iki oğlu teslim olur ve İstanbul'a getirilir. Bedirhan Bey, Padişahın huzuruna kabul edildikten sonra 1847 Temmuz'unda Girit'e sürgün edilir³⁴.

Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından sonra bölgede yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Diyarbekir Eyaleti; bazı değişikliklerle Kürdistan Eyaleti'ne çevrilmiştir³⁵. Çadircı, Kürdistan Eyaleti'nin; Van, Muş, Hakkari, sancaklarıyla Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluştuğunu belirtmektedir. Ancak 375 Numaralı Cizye Defteri'nden anlaşıldığına göre Cizre kaza olarak değil; Cizre, Mardin, Bohtan, Hacı Behram kazalarından oluşan bir sancak haline getirilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde de Cizre kaymakamlık olarak zikredilmektedir³⁶. 1842 yılı başlarından itibaren yapılan idari teşkilatlanmada sancaklara yönetici olarak kaymakamlar atanmıştır³⁷.

Bedirhan Bey isyanının ardından Cizre bölgesinde Tanzimat'ın uygulama alanına konulmasına yönelik çalışmalar yapılmış ancak bu konuda başarı elde edilememiştir. Kaymakamlığa getirilen Mustafa Paşa'nın usulsüzlükleri, Meclis-i Vâlâ'ya sayısız şikayetler yapılmasına sebep olmuştur. Bu şikayetlerden biri de 375 Numaralı Cizye Defteri'nin tahriri sırasında yapılan usulsüzlüklerle ilgilidir. Bu şikayet defterin kritiği bölümünde değerlendirilecektir. Bu şikayetler üzerine; 3 Ocak 1849 tarihli sadrazamlık yazısında, Mustafa Paşa'nın görevden alındığı ve yargılanarak gerçeğin ortaya çıkarılması istenmiştir³⁸.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere 375 Numaralı Cizre Sancağı Cizye Defteri'nin tahriri, bir iğtişâş döneminin hemen ardından yapılmıştır. Bu iğtişâştan bölgedeki gayrimüslimler de etkilenmiş, özellikle yabancı müdahalesiyle bu dönemdeki mücadelelerde taraf olmuşlardır. Defterin tahriri, bu iğtişâşın etkilerinin halen devam ettiği bir dönemde yapılmıştır. Bu karışıklık döneminin hemen ardından cizye tahririnin yapılması, devletin karışık

³² Esra DANACIOĞLU, **Osmanlı Anadolu'sunda Anglo-Sakson (Protestan) Misyoner Faaliyetleri (1816-1856)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 1993, s. 172-174.

³³ HALFİN, **XIX. Yüzyıl'da Kürdistan Üzerine Mücadeleler**, İstanbul 1992, s. 51-52.

³⁴ ÇADIRCI, **age**, s. 195.

³⁵ ÇADIRCI, **age**, s. 195.

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Kalemi Evrakı**, 13/24.

³⁷ ÇADIRCI, **age**, s. 236.

³⁸ ÇADIRCI, **age**, s. 195-196.

zamanlarında en çok etkilendiği alanın vergi toplama hususu olmasından kaynaklanmaktadır. Bedirhan Bey isyanının bastırılmasının hemen ardından yapılan idari değişikliklerin temelinde de vergi tahsilinde yaşanan zorlukların ortadan kaldırılması amacı yatmaktadır³⁹. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu durum; Osmanlı maliyesi için vergiler arasında cizyenin halen büyük önem arz ettiğini göstermektedir.

3. Nefs-i Cizre'de Gayrimüslimler

Defter'de muhteviyatı belirten girişin hemen ardından, Nefs-i Cizre'de (Cizre merkez) bulunan gayrimüslimler Ermeni, Keldanî ve Yahudi milletleri başlığı altında tasnif edilip, her millettten cizye veren mükellefler meslek, isim ve babalarının isimleriyle birlikte yazılmıştır. Daha sonra Cizye sancağına bağlı kazalar, kazalara bağlı nahiyeler, nahiyelere bağlı köyler tek tek yazılarak bu mahallerde cizye mükellefi olan zimmîler isim ve baba isimleriyle birlikte kaydedilmiştir. Buna göre Nefs-i Cizre'de cizye mükellefi nefer sayısı aşağıdaki tablo'da görüldüğü gibidir:

Tablo 1

Nefs-i Cizre'de Cizye Mükellefi Gayrimüslimlerin Cizye Dağılımları.

	Edna	Evsat	A'la	Toplam
Ermeni Milleti	17	3	-	20
Keldanî Milleti	42	11	2	55
Yahudi Milleti	11	2	1	14

Deftere göre Nefs-i Cizre'de gayrimüslimlerin mesleki dağılımları ise şöyledir: Ermeni Milleti; eskici 3, bezzaz 5, ziraatçı 3, değirmenci 2, kelekçi 1, çulcu 1 ve taşçı 1 neferdir. Bunlar dışında kalan 4 neferden birinin mesleği verilmezken geri kalanlar diğer meslek sahiplerinin oğlu ve karındaşı olarak kaydedilmiştir. Kardeş ve oğlu olarak kaydedilen neferler büyük ihtimalle kardeşleri veya babaları ile aynı meslektendirler. Buna göre; taşçı oğlu 1, bezzaz karındaşı 2 neferdir.

Keldanî Milleti; bezzaz 9, eskici 7, boyacı 2, ziraatçı 5, kuyumcu 2, bakkal 1, kantarcı 2, debbağ 1, katib 1, kapuci 2, taşçı 1, çulcu 2, basmacı 1, haffaf 1 neferdir. Bezzaz kardeşi 5, bezzaz oğlu 2, eskici oğlu 1, kapucu oğlu 1, boyacı karındaşı 1 ve debbağ karındaşı 2 neferdir. 5 neferin ise meslekleri belirtilmemiştir.

³⁹ YILMAZÇELİK, age, s. 185.

Yahudi Milleti;bezzaz 3, muallim 2, eskici 1, atar 1, ziraatçı 1 neferdir. 4 neferin ise meslekleri belirtilmemiştir⁴⁰.

4. Cizre Kazası'na Bağlı Nahiye ve Köyler

Nefs-i Cizre'den sonra, Sancağın merkezi olan,Cizre Kazası'na bağlı kasaba, nahiye ve bu nahiyelere bağlı köyler, bu mahallerdeki gayrimüslimlerin “*esnaf-ı selaseye*” göre dağılımları verilmektedir. Buna göre Cizre Kazası'na bağlı bir kasaba bulunmaktadır. Mansure adlı bu kasabadaki gayrimüslimlerin hangi milletten oldukları belirtilmemekte, sadece esnaf-ı selaseye göre dağılımları verilmektedir. Buna göre; edna 27, evsat 23, a'la 2 neferdir. Cizre kazasına bağlı nahiye ve bu nahiyelere bağlı köyler ile cizye mükellefi gayrimüslimlerin esnaf-ı selaseye göre dağılımları şöyledir:

Tablo 2
Cizre Kazası'na Bağlı Nahiye ve Köylerde Bulunan Cizye Mükellefi Gayrimüslimler

Nahiye Adı	Köy Adı	Edna	Evsat	A'la	Toplam Nefer
Azâr-kân Nahiyesi	Bânabil Karyesi	3	2	1	6
	Hazâk Karyesi	180	63	7	250
	Hest Best Karyesi	41	28	3	72
	Kefveh Karyesi	6	2	-	8
	Kefşi Karyesi	8	5	-	13
Tekâkân Nahiyesi	Sedâri Karyesi	5	5	-	10
	Zebonın Karyesi	8	6	-	14
	Bezvân Karyesi	10	3	-	13
Hasenân-ı Bâlâ Nahiyesi	Medeh Karyesi	36	24	3	63
	Zerâneh. Karyesi	11	8	1	20
	A'grit Karyesi	5	6	3	14
	‘Aser Karyesi	8	2	2	12
	Nebelbel Karyesi	33	8	3	44
Hasenân-ı Zîr Nahiyesi	Hasnân Zir Karyesi	5	2	-	7
	Heb Ahmava Karyesi	6	1	-	7
	Kast-ı Dîb	29	18	1	48
	Bîreh Bibâ Karyesi	15	2	1	18
	Hâsâna Karyesi	5	1	-	6
	Bakevs Karyesi	6	5	-	11
Beşhabur Nahiyesi	Beşhabur Karyesi	41	36	9	86
	Takıyan Karyesi	21	25	6	52
	Gerke Bedro Karyesi	48	35	4	87
	Nehrevân Karyesi	9	4	1	14
	Telfebi Karyesi	5	8	2	15
Şah Nahiyesi	Hebler Karyesi	5	3	-	8
	Şah Karyesi	42	25	-	67
	Diğer Şah Karyesi	3	1	-	4
Elyân	Bâdiyân Karyesi	6	3	-	9

⁴⁰ Yahudi milletinde iki meslek okunamamıştır.

Nahiyesi	Gergo Karyesi	8	3	-	11
	Hanike Karyesi	3	7	-	10
Harunân Bakî Nahiyesi	Cerami Karyesi	6	2	-	8
	Henon Karyesi	9	3	-	12

Bu nahiye ve köyler dışında Cizre kazasına bağlı bir gayrimüslim aşirete ait tahrir de verilmektedir. Buna göre muhtemelen Cizre'ye bağlı bölgelerde göçebe olarak yaşayan Besirti Aşireti'nin cizye mükellefleri; 28 edna, 18 evsat olmak üzere toplam 46 neferdir.

Cizre Kazası'nda cizye mükellefleri (Gurebâ cizyesi dahil); edna 811, evsat 441, a'la 54 olmak üzere toplam 1306 neferdir. Bunlardan toplanan cizye miktarı ise 28.635 kuruştur.

5. Cizre Sancağına Bağlı Kazalarda Cizye Mükellefi Gayrimüslimler

Bedirhan Bey İsyanı sonrasında yapılan idari değişiklikle, Cizre Sancağına Mardin, Hacı Behram ve Bohtan kazaları bağlanmıştır. 375 numaralı defterde, Mardin kazası hariç, Cizre'ye iki kaza ile bunlara bağlı nahiye ve köylerde bulunan cizye mükellefi gayrimüslimlerin tahriri yapılmıştır. Mardin Kazası'nın mufassal tahriri defterde yer almamasına rağmen, defterin sonunda yer alan toplamda Mardin Kazası'ndan toplanan cizye miktarı da eklenmiştir.

Kazalarda cizye mükelleflerinin tahririnde, Nefs-i Cizre ile aynı yol takip edilmiştir. Nahiyeler ve bunlara bağlı köylerde “*esnaf-ı selaseye*” göre mükellefler tek tek isim ve babalarının ismiyle birlikte yazılmışlardır. Buradaki tek fark, köylerin isimleriyle birlikte hangi milletin meskun olduğunu da belirtilmiş olmasıdır. Deftere göre; Cizre Sancağı kazalarında bulunan köyler Ermeni milleti ve Keldanî milletinin meskun olduğu köylerdir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus da; defterde Ermeni milletine ait olarak gösterilen köylerin önemli bir kısmının Süryani köyleri olduğudur. Süryani köylerinin Ermeni köyleri arasında gösterilmesinin sebebi, Süryanilerin idari anlamda Ermeni Patrikliğine bağlı olmalarıdır. Yavuz Sultan Selim zamanında Süryanilerin yaşadığı toprakların Osmanlı sınırlarına katılmasıyla birlikte, Süryaniler ayrı ve bağımsız bir patriklik olmalarına rağmen, Osmanlı idari sistemi içinde Ermeni patrikliğine bağlanmışlardır⁴¹. Osmanlı Devleti'nin idari tasarrufu sonucu ortaya çıkan bu bağlılık hem cizye hem de diğer nüfus tahrirlerinde Ermenilerin, Süryanileri kendi cemaatleri

⁴¹ İbrahim ÖZCOŞAR, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryani Kadimler”, **Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu**, Nusaybin, 19-21 Haziran 2003. (Baskıda)

içinde fark belirtmeden saymalarına sebep olmuştur. Bu durum, Süryanilerin 19. Yüzyılın sonlarındaki şikayetlerine kadar devam etmiştir.⁴²

5.1. Bohtan Kazası

375 numaralı deftere göre Bohtan Kazası'nda gayrimüslimlerin yaşadığı 8 nahiye ve bu nahiyelere bağlı 50 köy bulunmaktadır. Bu nahiye ve köylerde cizye mükellefi gayrimüslimleri “*esnaf-ı selaseye*” göre dağılımları şöyledir:

Tablo 3
Bohtan Kazası'na Bağlı Nahiye ve Köylerde Bulunan
Cizye Mükellefi Gayrimüslimler

Nahiye Adı	Köy Adı	Edna	Evsat	A'la	Toplam
Zeyliyân Nahiyesi	Bazı Karyesi (Millet-i Keldanî)	-	8	-	8
	Bebko Karyesi (Millet-i Keldanî)	8	9	-	17
	Nebelmaşâr Karyesi (Millet-i Keldanî)	15	15	-	30
Fındık Nahiyesi (Millet-i Ermeni)	-	22	20	-	44
Dergül Nahiyesi	Dergül Karyesi	122	102	25	249
	Dahok Karyesi	25	24	2	51
	Kerim Karyesi	4	1	-	5
	Pirke Karyesi (Millet-i Ermeni)	25	27	1	53
	Nâneb Karyesi	18	16	2	36
	Ceno Karyesi	19	20	-	39
	Deyri Karyesi (Millet-i Ermeni)	26	21	2	49
Kebor Nahiyesi	Reh Karyesi (Millet-i Ermeni)	227	205	2	435
	Hah Karyesi (Millet-i Keldanî)	17	18	-	35
	Kotmis Karyesi (Millet-i Keldanî)	26	26	-	52
Şevân Nahiyesi	Denbatây Karyesi (Millet-i Keldanî)	7	6	-	13
	Kelbânez Karyesi (Millet-i Keldanî)	7	7	-	14
	Hedyo Karyesi (Millet-i Keldanî)	11	15	-	26
	Beşi Karyesi	5	-	-	5

⁴² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, 38/71.

	(Millet-i Keldanî)				
	Melyânîs Karyesi (Millet-i Ermeni)	8	9	-	17
	Terhim Karyesi (Millet-i Ermeni)	8	3	-	11
Behnân Nahiyesi (Millet-i Ermeni)	Mirânîs Karyesi	21	14	-	35
	Sanîs Karyesi (Millet-i Ermeni)	7	5	-	12
	Kobercânîs Karyesi (Millet-i Ermeni)	14	16	-	30
	Mercânîs Karyesi (Millet-i Ermeni)	26	13	-	39
	Uzeyir Karyesi (Millet-i Keldanî)	28	11	-	39
	Dehmârin Karyesi (Millet-i Ermeni)	14	6	-	20
	Tal Karyesi (Millet-i Ermeni)	18	10	-	28
	Dehrâbin Karyesi (Millet-i Ermeni)	6	3	-	9
	Râborân Karyesi (Millet-i Ermeni)	10	4	-	14
	Kevkânîs Karyesi (Millet-i Ermeni)	17	8	-	25
	Kenanîs Karyesi (Millet-i Ermeni)	5	2	-	7
	Korç Karyesi	16	10	-	26
	Gürdân Karyesi	6	3	-	9
	Bersebti Nahiyesi	Orç Karyesi (Millet-i Keldanî)	16	1	-
Borime Karyesi (Millet-i Keldanî)		8	7	-	15
Harne Karyesi (Millet-i Keldanî)		16	9	-	25
Diklorom Karyesi (Millet-i Keldanî)		43	29	-	72
Bervari Nahiyesi	Üzüm Karyesi	67	96	-	163
	Akuk Karyesi (Millet-i Keldanî)	3	10	-	13
	Deştek Karyesi (Millet-i Keldanî)	4	10	-	14
	Kerey Karyesi (Millet-i Keldanî)	16	8	-	24
	Mabhân Karyesi (Millet-i Keldanî)	-	15	-	15
	Heşt Karyesi (Millet-i Keldanî)	16	15	-	31
	Reylas Karyesi (Millet-i Keldanî)	15	11	-	26
	Hısner Karyesi (Millet-i Keldanî)	9	31	-	40
	Hah Karyesi	19	29	-	48

Kilis Nahiyesi	Beyroz Karyesi (Millet-i Keldanî)	5	25	-	30
	Rebzas Karyesi	5	20	-	25
	Artobil Bila Karyesi (Millet-i Keldanî)	11	36	-	47
	Renbedin Karyesi (Millet-i Keldanî)	-	12	-	12

Bohtan Kazası'nda cizye mükellefleri (Gurebâ cizyesi dahil) edna 1094, evsat 1033, a'la 38 olmak üzere toplam 2.165 neferdir. Bunlardan toplanan cizye miktarı ise 49.725 kuruştur.

5.2. Hacı Behram Kazası

375 numaralı deftere göre Hacı Behram Kazası'nda gayrimüslimlerin yaşadığı bir nahiyeye ve bu nahiyeye bağlı 6 köy bulunmaktadır. Bu nahiyeye ve köylerde cizye mükellefi gayrimüslimleri “*esnaf-ı selaseye*” göre dağılımları şöyledir:

Tablo 4
Hacı Behram Kazası'na Bağlı Nahiyeye ve Köylerde
Bulunan Cizye Mükellefi Gayrimüslimler

Nahiyeye Adı	Köy Adı	Edna	Evsat	A'la	Toplam
Berifi Nahiyesi	Besbin Karyesi (Millet-i Keldanî)	28	21	2	51
	Rozafa Karyesi (Millet-i Keldanî)	6	4	-	10
	Hasâna Karyesi (Millet-i Keldanî)	24	15	1	40
	Herbol Karyesi (Millet-i Keldanî)	67	31	6	104
	Daso Karyesi (Millet-i Keldanî)	50	35	7	92
	Cefâna Karyesi (Millet-i Keldanî)	8	6	-	14

Hacı Behram Kazası'nda cizye mükellefleri (Gurebâ cizyesi dahil) edna 243, evsat 114, a'la 16 olmak üzere toplam 373 neferdir. Bunlardan toplanan cizye miktarı ise 8.025 kuruştur.

5.3. Mardin Kazası

Defter'de Mardin Kazası cizye tahriri, mufassal olarak yer almamaktadır. Bu durum defterde şöyle açıklanmaktadır; Cizye merkezden gelen defterler doğrultusunda toplanmasına rağmen, “*kaza-i mezkur müceddiden daire-i tanzimata idhalinden*” ve bölgede memur bulunamadığından cizye defteri için tahrir yapılamamıştır. Ayrıca, “*re'âyâ-yı mersûmenin ekserisi garîbü'd-diyâr olub gitmiş olduklar cihetle gayrû'l-esâmî defterinin tanzim olunacağı*”

belirtilmektedir. Bunlarla birlikte, Mardin’de kolera salgını dolayısıyla halkın bir kısmının, defterin ifadesiyle “*fırar*” etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Mardin Kazasının, “*esnaf-ı selaseye*” göre cizye mükellefleri şöyledir:

Tablo 5
Mardin Kazası’nda Cizye Mükellefleri

	Edna	Evsat	A’la
Sarf Olan Matbu’ Evrak	1133	622	8
Beyaz üzerine evrak ita olunan evrak	183	-	-
Toplam	1316	622	8

Mardin Kazası’nda 1.946 nefer cizye mükellefinden alınan cizye miktarı, 38.880 kuruştur.

6. Gurebâ Cizyesi ve 1264 (1847-1848) Senesinde Cizre Sancağına Dışardan Gelen Gayrimüslimler

Defterde her kazanın nahiye ve köylerinde bulunan cizye mükellefi gayrimüslimler ile birlikte, dışardan değişik amaçlarla gelmiş gayrimüslimlerin de tahriri yapılmıştır. “*Gurebâ Cizyesi*” başlığı altında, dışardan gelen gayrimüslimler esnaf-ı selaseye göre tasnif edilerek yazılmıştır. Bu gayrimüslimler muhtemelen geldikleri yerlerde vekil bırakmamış ve bu sebeple ellerinde ruhsat bulunmayan gayrimüslimlerdir. Bu sebeple cizyeleri, buldukları mahalde tahsil edilmiştir. Gurebâ cizyelerinin en önemli özelliği, genellikle bu sınıftaki cizye mükelleflerinin nereli olduklarına dair bilgiler vermesidir. Bu yönüyle gurebâ cizyelerinde, Cizre Sancağı dahilindeki kazaların Osmanlı ülkesinin hangi bölgeleriyle ilişki içinde oldukları ve bu ilişkilerin sebepleri üzerinde değerlendirme yapmayı kolaylaştıracak bilgiler sunmaktadır.

Defterde yer alan gurebâ cizyesinin kazalara göre dağılımı şöyledir:

Cizre Kazası’nda; Diyarbakırlı 18, Mardinli 15, Musullu 10, Madenli 4, Zaholu 3, Bolulu 3, Manastırlı 2, Midyatlı 2 kişi bulunurken; İstanbul, Bağdat, Çemişkezek, Arapgir, Tokat, Erzurum, Bursa, Muş ve Van’dan 1’er kişi bulunmaktadır. Gurebâ cizyesi içinde yer alan 26 neferin nereli olduğu belirtilmezken, 7 neferin nereli olduğu yazıdan dolayı tespit edilememiştir. Gurebâ cizyesi, 69 edna, 28 evsat, 2 a’la olmak üzere toplam 99 neferdir.

Bohtan Kazası’nda; Hudavendigarlı 16, Hakkarili 9, Madenli 3 kişi bulunurken; Diyarbakırlı, Mardinli, Musullu Çermikli, Sürkülü, Turlu ve Zaholu 1’er kişi bulunmaktadır. 57

kişinin nereli olduğu belirtilmemektedir. Bohtan Kazası gurebâ cizyesi; 71 edna, 19 evsat, 2 a'la olmak üzere toplam 92 neferdir.

Hacı Behram Kazası'nda; Midyatlı 2, Vanlı 2, Madenli 2, Musullu 2, Zaholu 2 kişi bulunurken; Diyarbakırlı, Mardinli, Darendeli, Darlı, Bitlisli, Hafaneli (?) ve Sürkülü 1'er kişi bulunmaktadır. 45 kişinin nereli olduğu belirtilmemektedir. Hacı Behram Kazası gurebâ cizyesi; 60 edna, 2 evsat olmak üzere toplam 62 neferdir.

Gurebâ cizyesi'nin verdiği bilgiler ışığında, bu kişilerin bölgeye gelme sebepleri ve sonuçları, hem sosyal hem de iktisadi açıdan dönemin özelliklerine ait ipuçları elde edilebilir. Örneğin; Bohtan Kazası'na gelen Hudavendigâr ve Hakkarililer arasında, oğlu ve karındaşı şeklinde belirtilen akrabalık ilişkileri ve bu kişilerin kalabalık sayılabilecek gruplar halinde Bohtan'a gelmiş olmaları hem sosyal hem de iktisadî açılardan değerlendirilebilecek hususlardır.

Defterin sonunda, defterdeki bilgilerin toplamı verilmektedir. Her kazanın edna, evsat ve a'la olarak toplamları ile bunların kaç kuruş ettiği belirtilmektedir. Buna göre Cizre Sancağı'nın “yekunu” şöyledir:

Tablo 6
Cizre Kazasında Cizye Mükellefleri ve Toplam Cizye Miktarı

	Edna	Evsat	A'la	Kuruş
Cizre Kazası	811	441	53	28635
Bohtan Kazası	1097	1033	38	49725
Hacı Behram Kazası	243	114	16	8025
Mardin Kazası	1316	622	4	38880
Toplam	3467	2210	116	125265

Defter şu ifade ile son bulmaktadır:

“Kürdistan Eyaleti dahilinde vaki' kaimakamlık vechiyle idare olunan Cizre Sancağında menûit ehl-i zimmet reayanın geçen altmış dört senesi muharreminden itibaren bi'ş-şerait malum müterettip zimmetleri olan cizye-i şer'iyeleri cibâyetlerinden bâlâda Mardin kazası mahalinde mürekim beyaz evrakla beraber.”

7. Defterin Kitiği

Elimizdeki defterin anlaşılması açısından, defterle ilgili şikayeti havi bir belgenin muhtevasını değerlendirecek ve bu defterden 4 yıl sonra hazırlanan başka bir cizye defteriyle karşılaştırmasını yapacağız.

Kürdistan Valisine hitaben yazılmış 1265 (1848-1849) tarihli bir buyruhduda⁴³ “*Kürdistan Eyaleti dahilinde kain Cizre Kaimakamlığı kazalarında bulunan reayanın ekserisinin edna cizyeye müstehak olanların evsat ve evsata layık bulunanların a’la tahrir ve terkim kılınmış*” olduğuna dair gayrimüslimlerin şikayetlerinden bahsedilip, yapılan yanlışlıkların düzeltilmesi isteniyordu. Bu şikayete göre elimizdeki defterde “*esnaf-ı selaseye*” göre yapılan taksimde usulsüzlükler yapılmış ve edna olanların bir kısmı evsat, evsat olanların bir kısmı ise a’la yazılarak cizye geliri arttırılmaya çalışılmıştı. Açıkçası bu şikayette haklı taraflar bulunsa bile, değerlendirmeye katılması gereken bir husus da Tanzimat sonrasında gayrimüslimlerin cizyenin kaldırılması yönünde beklentileridir. Bu beklenti ve batılı devletlerin bu yöndeki kışkırtmalarının, yapılan bazı usulsüzlüklerin abartılmasına sebep olduğu düşünülebilir. Özellikle defterde yer alan edna oranının fazlalığı, buna karşın a’la oranının düşüklüğü şikayetlerde abartı olması ihtimalini akla getirmektedir. Bununla birlikte bölgenin, gayrimüslimlerin de taraf olduğu, bir kargaşa ortamından henüz kurtulduğu ve bunun etkilerinin devam ettiği de değerlendirmeye katılmalıdır.

Belgenin devamında esnaf-ı selasede usulsüzlük yapılmaması, reayanın eski kayıtlardaki durumunun millet reisleri tarafından incelenip, eski halinde bulunduğu taktirde eski şekliyle, olmadığı taktirde müstahak bulunduğu sınıf dahilinde cizye alınması emredilmektedir. Belgede önemle belirtilen bir husus da cizye alınmayacakların vasıflarıdır. Buna göre şu kişilerden cizye alınmayacaktır: “*pir-i fani ve amel-mânde olarak kâr ve kisbe iktidarı ve familyası ve ismine bir nesnesi olmıyan reaya*”.

Defterin değerlendirilmesi açısından Diyarbakır Eyaletine ait, elimizdeki defterle aynı katalogda bulunan, 1316 Numaralı Cizye Defteri⁴⁴ ile karşılaştırmasında da önemli ip uçları elde etmekteyiz. 1268 (1851-1852) tarihine ait defterde, Mardin liva olarak yer alırken; Cizre, Hacı Behram ve Bohtan kazaları, Zaho Livası’na bağlı kazalar olarak görünmektedirler. Defterde göze çarpan en önemli özellik cizye miktarlarının artmış olmasıdır. Bu artışta akla gelen ilk sebep, idari değişiklik sonucunda sınırlarda meydana gelen değişikliktir. Ancak bu değişiklikle artış olması muhtemel tek yer Mardin’dir. Cizre’de idari anlamda bir düşüş olmuştur. Bu düşüşün, idari anlamda sınırların genişlemesine sebep olması çok düşük bir ihtimaldir. Hacı Behram ve Bohtan ise kaza olarak idari statülerini korumaktadırlar.

1316 Numaralı Defter’e göre Mardin Livası, Cizre, Hacı Behram ve Bohtan kazalarında edna, evsat, a’la nefer sayısı ve kuruş olarak toplanan cizye miktarı şöyledir:

⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Kalemi Evrakı**, 13/24

Tablo 7
365 ve 1316 Numaralı Defterlerin Karşılaştırması

	Edna		Evsat		A'la		Kuruş	
	375 ⁴⁵	1316 ⁴⁶	375	1316	375	1316	375	1316
Mardin Kazası/Livası	1316	1495	622	1052	4	19	38880	55155
Cizre Sancağı/Kazası	811	916	441	853	53	912	28635	46290
Bohtan Kazası	1097	1124	1033	1552	38	27	49725	65040
Hacı Behram Kazası	243	335	114	204	16	29	8025	12880

Tablo 7 incelendiğinde 4 yıl içinde salt nüfus artışı ile açıklanamayacak bir fark göze çarpmaktadır. Bu farkı, 365 Numaralı Defterin ait olduğu dönemin şartlarıyla açıklamak daha mantıklı görünmektedir. 365 Numaralı Defter, bir kargaşa döneminin ardından hazırlanmıştır. Bu kargaşa döneminde bölgedeki gayrimüslimlerin bir kısmı yerlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Anlaşılan odur ki; Osmanlı Devleti tarafından da cizye toplanması işi, biraz aceleye getirilmiş ve henüz kargaşanın etkileri ortadan kalkmadan yapılmıştır. Bununla birlikte; 375 Numaralı defterde bahsedilen “*kolera hastalığından dolayı firar etmiş*” gayrimüslimlerin sonradan bölgeye döndükleri de düşünülebilir.

SONUÇ

İslam Hukuku'na dayalı bir vergi türü olan cizye konusunda oldukça fazla çalışma olmakla birlikte, cizye defterleri üzerinde yapılmış çalışmaların sayısı sınırlıdır⁴⁷. Boris Christof Nedkoff⁴⁸, Bruce W. McGowan⁴⁹, Maria Tatarova⁵⁰, Gyula Kaldy-Nagy⁵¹, Daniel Gofman⁵²,

⁴⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **ML. VRD. CMH.** 1316.

⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **ML. VRD. CMH.** 375.

⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **ML. VRD. CMH.** 1316.

⁴⁷ Ömer Lütfi BARKAN, “894 (1488-1489) Yılı Cizyenin Taksimatına Ait Muhasebe Bilançoları”, **Belgeler**, C.I, S.1 (1964); Yavuz ERCAN, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, **Bellekten**, LV/213 (1991); Oktay ÖZEL, “Avarız ve Cizye Defterleri”, **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, Ankara 2001, s. 35-50; Mehmet Salih ERPOLAT, “Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)**, S. 4, Diyarbakır 2004, s. 189-204.

⁴⁸ B. Christof NEDKOFF, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)”, **Bellekten**, VIII/32 (1944), s. 599-652.

⁴⁹ Bruce W. McGOWAN, **Economic Life in Otoman Europe Taxation Trade and Struggle for Land 1600-1800**, Cambridge 1981.

⁵⁰ Maria TATAROVA, “Was There a Demographic Crisis in the Otoman Empire in the Seventeenth Century”, **Etudes Balkaniques**, 2 (1988).

R. C. Jennings⁵³, Machiel Kiel⁵⁴, Linda Darling⁵⁵ gibi yabancı araştırmacıların ise konu ile ilgili sınırlı çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmalarda da ya genel olarak cizye vergisi ele alınmış ya da Balkanlardaki din değiştirme, nüfus hareketleri ve ekonomik faaliyetler işlenmiştir.

Cizye defterleri ihtiva ettikleri bilgiler ile bölge ve şehir tarihi açısından kıymetli veriler sunmaktadır. Bu defterlerden, ait olduğu şehir veya bölgenin o dönemdeki sosyal, iktisadî ve demografik yapısı hakkında önemli ipuçları elde edilmektedir. Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, cizye defterleri, ait olduğu şehir veya bölgenin ekonomik yapısından o şehir veya bölgede yaşayan insanların isimlerine, mesleklerine varıncaya kadar birçok konuda bilgi vermektedir.

Ele alınan defterden, ciddi bir kritiğe tabi tutulmak şartıyla, ait olduğu dönem hakkında önemli bilgiler elde edilebilir. Zira bu defter içerisinde, Cizre Sancağı ile ilgili olarak, şehir tarihi, sosyal tarih, nüfus hareketleri, iktisadî tarih, tarihî coğrafya, toponomi ve onomastik gibi konularda kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler hem Cizre hem de Cizre'nin içinde bulunduğu bölge açısından son derece kıymetlidir.

⁵¹ Gyula KALDY-NAGY, “Bevolkerrungssttistischer Quellwert der Cizye Defter und der Tahrir Defter”, **Acta Orientalia Hungarica**, 11 (1960).

⁵² Daniel GOFMAN, “The Maktu System and the Jewish Community of Sixteenth Century Safed: A Study of Two Documents from of the Otoman Archives”, **Osmanlı Araştırmaları**, III (1982).

⁵³ R. C. JENNINGS, “Zimmis (Non-Muslim) in Early 17th Century Otoman Judicial Records”, **Journal of Economic and Social History of the Orient**, XXI/3 (1978).

⁵⁴ Machiel KIEL, “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Otoman Balkans and The Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Judicial Records”, **Etudes Balkaniques**, 4 (1990); “Anatolia Transplanted Patterns of Demographic Religious and Ethnic Changes in The District of Tozlu (N. E. Bulgaria) 1479-1873”, **Anatolica**, XVI (1991); “Hrazgrad Hezargrad Razgrad The Vicissitudes of Turkish Town in Bulgaria”, **Turcica**, 21-23 (1991).

KAYNAKÇA

- Abdullatif ŞENER, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, Ankara 1990.
- B. Christof NEDKOFF, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizye (Baş Vergisi)*”, **Belleten**, VIII/32 (1944).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **ML. VRD. CMH.** 1316.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **ML. VRD. CMH.** 1316.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **ML. VRD. CMH.** 375.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Kalemî Evrakı**, 13/24
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Kalemî Evrakı**, 13/24.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Yıldız Esas Evrakı**, 38/71.
- Bilal ERYILMAZ, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul 1996.
- Bruce W. McGOWAN, **Economic Life in Otoman Europe Taxation Trade and Struggle for Land 1600-1800**, Cambridge 1981.
- C.H. BERKER, “*Cizye*” **İA**, C.III. s. 200.
- Daniel GOFMAN, “*The Maktu System and the Jewich Community of Sixteenth Century Safed: A Study of Two Documents from of the Otoman Archives*”, **Osmanlı Araştırmaları**, III (1982).
- Esra DANACIOĞLU, **Osmanlı Anadolu’sunda Anglo-Sakson (Protestan) Misyoner Faaliyetleri (1816-1856)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 1993.
- Gyula KALDY-NAGY, “*Bevolkerrungssttistisciher Quellentwert der Cizye Defter und der Tahrir Defter*”, **Acta Orientalia Hungarica**, 11 (1960).
- HALFİN, **XIX. Yüzyıl’da Kürdistan Üzerine Mücadeleler**, İstanbul 1992.
- Halil İNALCIK, “*Cizye*”, **DİA**, C.8.
- İbrahim ÖZCOŞAR, “*Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve Süryani Kadimler*”, **Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu**, Nusaybin 19-21 Haziran 2003. (Baskıda)
- İbrahim YILMAZÇELİK, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Ankara 1995.
- Linda DARLING, **Revenue Raising and Legitimacy Tax Collection and Financial Administration in the Otoman Empire 1550-1560**, Leiden-Brill 1996.
- Machiel KIEL, “*Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Otoman Balkans and The Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Judicial Records*”, **Etudes Balkaniques**, 4 (1990).
- Machiel KIEL, “*Anatolia Transplanted Patterns of Demographic Religious and Ethnic Changes in The District of Tozlu (N. E. Bulgaria) 1479-1873*”, **Anatolica**, XVI (1991).
- Machiel KIEL, “*Hrazgrad Hezargrad Razgrad The Vicissitudes of Turkish Town in Bulgaria*”, **Turcica**, 21-23 (1991).
- Mardin Şer’iye Sicilli 253**, Evahir-i Zilkade 1255 tarihli belge.

⁵⁵ Linda DARLING, **Revenue Raising and Legitimacy Tax Collection and Financial Administration in the Otoman Empire 1550-1560**, Leiden-Brill 1996.

- Maria TATAROVA, “*Was There a Demographic Crisis in the Otoman Empire in the Seventeenth Century*”, **Etudes Balkaniques**, 2 (1988).
- M. Akif AYDIN, “*Osmanlıda Hukuk*”, **Osmanlı Devleti Tarihi** (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, C. II.
- Mehmet Ali ÜNAL, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1997.
- Mehmet ERKAL, “*Cizye*”, **DİA**, C.8.
- Mehmet Salih ERPOLAT, “*Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği*”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)**, S. 4, Diyarbakır 2004.
- M. Zeki PAKALIN, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1993, C. III.
- Musa ÇADIRCI, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara 1997.
- Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, “*Osmanlı İktisadî Yapısı*”, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, C.II, İstanbul 1999.
- Neşet ÇAĞATAY, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayâdan Alınan Vergi ve Rüsûmlar*”, **DTCFD**, V/5.
- Oktay ÖZEL, “*Avarız ve Cizye Defterleri*”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, Ankara 2001.
- Ömer Lütfi BARKAN, “*894 (1488-1489) Yılı Cizyenin Taksimatına Ait Muhasebe Bilançoları*”, **Belgeler**, C.I, S.1 (1964).
- R. C. JENNINGS, “*Zimmis (Non-Muslim) in Early 17th Century Otoman Judicial Records*”, **Journal of Economic and Social History of the Orient**, XXI/3 (1978).
- Ufuk GÜLSOY, “*Cizye’den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*”, **Türkler**, C.14.
- Yavuz ERCAN, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar*”, **Bellekten**, LV/213 (1991).